

Batı İslâm Coğrafyası Hadis Âlimlerinin İlmî Hayatında Eş'arî Kelâmının Yeri: Hicrî 5. ve 6. Asır*

Ayşe Nur YAMANUS | orcid.org/0000-0002-1759-3573 | any.1497@hotmail.com

Arş. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01x18ax09>

Öz

Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde ortaya çıkan Eş'arîlik, İslâm tarihi boyunca hadis ulemasının büyük çoğunluğu tarafından kabul görmüş bir kelâm mezhebidir. Hadis tarihi açısından mühim sonuçlar doğuran bu vakıa, Eş'arî mezhebine müntesip muhaddislerin kelâm ilmiyle olan alakasının hangi boyutlara ulaştığı sorusunu gündeme getirmektedir. Zira geleneksel ashâb-ı hadîs anlayışına göre bidat sayılan kelâm, Selef çizgisini temsil eden hadis âlimleri tarafından en ağır şekilde yerilmiş ve hadisin zıt kutbu olarak konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda Eş'arîlik de kelâm karşıtı ashâb-ı hadîs çevrelerinin hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Fakat bu durum, Eş'arî mezhebinin hadisçiler tarafından benimsenmesini ve kelâmı iştigal eden bir Eş'arî hadisçiler zümresinin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Böylece hicrî dördüncü asırdan itibaren Eş'arî kelâmı, tıpkı diğer İslâmî ilimler gibi, tahsil ve tedris faaliyetlerinin doğal bir parçası hâline almaya başlamıştır. Eş'arî mezhebinin en güçlü şekilde temsil edildiği bölgelerden olan Endülüs ve Mağrib coğrafyası, kelâmın hadis ulemasının ilmî hayatında ne şekilde yer edindiğinin tespiti için elverişli bir zemin sunmaktadır. Tarih boyunca hadis ilminde otorite sayılabilecek çok sayıda muhaddisin yetiştiği söz konusu coğrafyada hicrî beşinci ve altıncı asırda hayat süren meşhur hadis âlimleri, Eş'arîliğe yönelik aidiyetleri ve kelâm ilmiyle ilgileri bakımından bu çalışmada ele alınmıştır. Araştırmaya konu edilen hadis âlimlerinin tahsil ve tedris hayatları incelenerek, onların Eş'arî kimliklerini ön plana çıkartan ayrıntılar saptanmıştır. Eş'arî geleneğin Batı İslâm coğrafyasındaki hadis âlimleri tarafından nasıl sahiplenildiği, Eş'arî mezhebinin bu bölgede yayılması noktasında hadisçilerin ne gibi roller üstlendiği, kelâm tedrisinde hadis uleması tarafından en yaygın şekilde kullanılan kitapların neler olduğu ve kelâm eserlerinin hangi metotlarla okunup aktarıldığı gibi hususlara mevcut veriler çerçevesinde açıklık getirilmiştir. Neticede hicrî beşinci ve altıncı asrın Batı ilim havzasında, kelâm ilminin Eş'arî hadisçilerden büyük bir rağbet gördüğü ve Eş'arî kelâmına dair önemli metinlerin okunup okutulmak suretiyle muhaddisler arasında tedavülde

kalmayı sürdürdüğü ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Eş'arî Kelâmı, Tedris, Endülüs, Mağrib

Atıf Bilgisi

Yamanus, Ayşe Nur. "Batı İslâm Coğrafyası Hadis Alimlerinin İlmî Hayatında Eş'arî Kelâmının Yeri: Hicrî 5. ve 6. Asır". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 275-305.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10431507>

Geliş Tarihi	15.11.2023
Kabul Tarihi	12.12.2023
Yayın Tarihi	26.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme * Bu çalışma, Prof. Dr. Hüseyin Hansu danışmanlığında, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 25.07.2023 tarihinde tamamlanan "Eş'arî Hadis Ekolü" isimli doktora tezinden istifadeyle hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yayıncı	Kocaeli İlahiyat Dergisi, Kocaeli Üniversitesi'nin bir yayınıdır.

The Place of Ash'arite Kalām in the Scholarly Life of Hadith Scholars in the Western Islamic Region: The 5th and 6th Century of Hijra*

Ayşe Nur YAMANUS | orcid.org/0000-0002-1759-3573 | any.1497@hotmail.com

Res. Asst. Dr., Yalova University, Faculty of Divinity, Department of Basic İslamic Sciences,
Department of Hadith, Yalova, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01x18ax09>

Abstract

Ash'arism, which emerged in the first quarter of the fourth century of Hijra, is a theological sect that has been accepted by the majority of hadith scholars throughout Islamic history. This fact, which has important consequences for the history of hadith, raises the question of the extent to which the hadith scholars belonging to the Ash'arite sect were interested in theology. This is because theology, which is considered an heretical innovation according to the traditional understanding of Ahl al-hadīth, was severely criticised by hadith scholars representing Salafī thought and positioned as the opposite pole of hadith. Accordingly, Ash'arism could not escape from being the target of the anti-theological Ahl al-hadīth. However, this did not prevent the adoption of the Ash'arite sect by hadith scholars and the emergence of a group of Ash'arite hadith scholars who engaged in theology. Thus, from the fourth century of Hijra, Ash'arite theology, like other Islamic sciences, became a natural part of education and teaching activities. Andalusia and the Maghrib, one of the regions where the Ash'arite sect was widespread, provide a favourable ground for determining the place of theology in the scholarly life of the hadith scholars. The famous hadith scholars who lived in this region in the fifth and sixth centuries of Hijra are analysed in this study in terms of their affiliation with Ash'arism and their interest in the science of kalām. By analysing the education and training lives of the hadith scholars subject to the research, the details that highlight their Ash'arite identities were determined. Issues such as how the Ash'arite tradition was inherited by hadith scholars in the Western Islamic region, what roles hadith scholars played in the spread of the Ash'arite sect in this region, which books were most widely used by hadith scholars in the study of kalām, and which methods were used to read and transmit theological texts are clarified within the framework of available data. As a result, it was revealed that in the Western Islamic world of the fifth and sixth centuries of Hijra, the science of kalām was in great demand among the Ash'arite hadith scholars and that important texts of Ash'arite theology remained in circulation among hadith scholars through reading

and transmission.

Keywords

Hadith, Ash'arite Theology, Teaching, Andalusia, Maghrib

Citation

Yamanus Ayşe Nur. "The Place of Ash'arite Kalâm in the Scholarly Life of Hadith Scholars in the Western Islamic Region: The 5th and 6th Century of Hijra". *Kocaeli Theology Journal* 7/2 (December 2023), 275-305.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10431507>

Date of Submission	15.11.2023
Date of Acceptance	12.12.2023
Date of Publication	26.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External * This study was prepared under the supervision of Prof. Dr. Hüseyin Hansu from his doctoral thesis titled "Ash'arite Hadith School" completed on 25.07.2023 at Istanbul University Institute of Social Sciences.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
Publisher	Kocaeli Theology Journal is a publication of Kocaeli University.

Giriş

Ehl-i sünnet kelâm ekollerinden Eş'arîlik, itikâdî ve ideolojik kamplaşmaların son derece belirgin olduğu bir zaman diliminde yaşayan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935) tarafından tesis edilmiştir. Onun Mutezile'den ayrılıp kendi kelâm düşüncesini inşa etmeye yöneldiği tarih olan 300/912 yılı,¹ İslâm düşüncesi açısından yeni bir dönemin başlangıcı sayılmaktadır. Zira Eş'arî'nin, hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğindeki çalışmalarıyla Ehl-i sünnet kelâmını sistemleştirmesi ve kelâm ilmine meşruiyet kazandırıp onun İslâmî ilimlerden biri olarak kabul görmesini sağlaması İslâm düşüncesinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir.² Ehl-i sünnet kelâm düşüncesinin Eş'arî'nin gayretleriyle ekolleşmesi ve hicrî ilk üç asır ulemasının çoğunun bidat olarak gördüğü kelâmın meşru bir faaliyet sahası olduğunun ortaya konulması, Sünnî çevrelerin Eş'arî mezhebine yönelik ilgisini artırmış ve kelâmın kısa zamanda İslâmî ilimler arasına katılmasını sağlamıştır. Nitekim hadis âlimleri de bu mühim gelişmeye kayıtsız kalamayan Sünnî çevreler içerisinde yer almıştır. Hadis âlimlerinin Eş'arîliğe yoğun bir teveccüh göstermesiyle birlikte, hicrî dördüncü asırdan itibaren Eş'arî kelâmı hadisçilerin gerek tahsil süreçlerinde gerekse tedris faaliyetlerinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Söz konusu gelişmenin çeşitli tezahürlerini, farklı bölgeler ve dönemler özelinde muhaddislerin ilmî serüvenlerini incelemek suretiyle saptamak mümkündür.

Bu çalışmada, İslâm coğrafyasının Batı ucunu teşkil eden Endülüs³ ve Mağrib⁴ bölgesi özelinde hicrî beşinci ve altıncı asrın bazı meşhur Eş'arî muhaddisleri mercek altına alınarak, Eş'arî kelâmının onların ilmî hayatındaki konumu incelenmektedir. Endülüs-Mağrib hattının Eş'arî mezhebinin neşvünema bulduğu başlıca merkezlerden olmasının yanı sıra hicrî beşinci ve altıncı asırlarda Eş'arîliği bu coğrafyada temsil eden ve yayan önemli şahsiyetler arasında tanınmış hadis âlimlerinin yer alması böylesi bir araştırma konusunun seçilmesinde etkili olmuştur. Muhaddislerin ilmî serüvenlerine dair mühim veriler sunan fehrese/sebet türü kaynaklar arasından Batı İslâm coğrafyasında kaleme alınarak günümüze gelen en erken örneklerin⁵ Eş'arî hadisçilere ait olması ise çalışmaya konu edilen devirde Batı İslâm dünyasındaki hadis âlimlerinin tahsil ve tedris hayatına dair

¹ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir ed-Dımaşkî, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1399), 56.

² Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî 'ilmi'l-kelâm: el-Eş'â'ira* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985), 43.

³ Coğrafi olarak Endülüs, İslâm hakimiyeti altındaki İspanya topraklarını ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211.

⁴ Mağrib ismi kaynaklarda, Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ile Güney Sahrâ'yı kapsayan coğrafya için kullanılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri yer almaktadır. Bkz. İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314.

⁵ Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 117.

ayrıntılara ulaşabilme konusunda büyük bir avantaj sağlamaktadır. Mezkûr eserlerde rastlanan, başlıca Eş'arî kelâm kitaplarının hadisçiler tarafından tahsil edilip Doğu'daki ilim merkezlerinden Batı İslâm coğrafyasına aktarılması ve hadis âlimleri arasında rivâyet edilmesi gibi hususlar Endülüslü ve Mağribli muhaddislerin Eş'arî mezhebine olan kuvvetli aidiyetini gösterdiği gibi onların kelâm ilmine verdikleri ehemmiyete de işaret etmektedir. Birçoğu mütekellim vasfına da sahip bulunan Eş'arî hadisçilerin çizdiği âlim profili, hadis-kelâm birlikteliğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Zira bu tablo, ilk üç asırda ashâb-ı hadîs çevrelerinde hâkim olan ve dördüncü asırdan itibaren Eş'arî mezhebini de hedef alan kelâm karşıtı zihniyetin hadis ulemasının genelini temsil etmekten uzak olduğunu ve kelâma bakış noktasında Eş'arî muhaddisler ile ashâb-ı hadîs çizgisindeki muhaddisler arasında derin bir ayrışmanın yaşandığını ortaya koymaktadır. Esasen bu çalışma da söz konusu ayrışmanın hicrî beşinci ve altıncı asırda Endülüs-Mağrib hattındaki en bariz tezahürlerine odaklanmaktadır. Böylece kelâm karşıtlığıyla temayüz eden ashâb-ı hadîs yaklaşımının aksine, Eş'arî hadis âlimleri nezdinde kelâmın son derece muteber bir ilim olduğuna ve Eş'arî kelâmının Batı kültür havzasındaki hadis âlimleri için ilmî hayatın vazgeçilmez bir parçası hâline geldiğine dikkati çekmek amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda aşağıda, hicrî beşinci ve altıncı yüzyılda Endülüs ve Mağrib coğrafyasında yetişmiş hadis âlimleri arasından seçilen merkezî şahsiyetlerin tahsil ve tedris süreçlerinde Eş'arî kelâmının yeri tetkik edilmektedir.

1. Eş'arî Mezhebi ve Hadisçiler

Kelâm alanında dünya çapında bir âlim olarak nitelenen⁶ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin fikirleri, henüz kendisi hayattayken yayılmaya ve toplum tarafından benimsenmeye başlamıştır.⁷ Hayatının ilk evresini Basra'da geçiren Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin Mutezile'yle yollarını ayırdıktan sonra yerleştiği Bağdat, Eş'arî kelâm düşüncesinin teşekkül ettiği belde olmuştur. Mezhep imamının vefatını takip eden devirde Eş'arîliğin neşvünema bulunduğu merkez yine Bağdat'tır. Nitekim Eş'arîlik, hicrî 380 yılı civarında Irak'ta yayılmış ve buradan Şam bölgesine intikal etmiştir.⁸ Eş'arî sonrası dönemde, onun seçkin talebeleri İbn Mücâhid et-Tâî (ö. 370/980) ile Ebü'l-Hasen el-Bâhilî (ö. 370/980) mezhebin temsilciliğini yapan kelâm âlimleri olarak öne çıkmaktadır.⁹ Gerek "şeyhu'l-mütekellimîn" diye nitelenen Bâhilî gerekse İbn Mücâhid kelâm sahasında tedris ve telif faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁰ Onların

⁶ Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhây b. Ahmed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.), 4/130-131.

⁷ Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 307.

⁸ Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/358.

⁹ Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 335.

¹⁰ Ebü Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 2/200; İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, 177-178; Şemsüddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-

yetiştirdiği üç büyük mütekellim¹¹ olan Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ise mezhep bünyesindeki dağınık görüşlerin sistematik bir mahiyete büründürülmesi noktasındaki katkılarından ötürü Eş'arîliğin kurumsallaşması ve yayılmasında en mühim rolü oynayan şahsiyetlerin başında gelmektedir. Adı geçen âlimler eliyle Eş'arî düşüncenin Bağdat'ta ve diğer merkezlerde ders halkalarında öğretilerek yayılması, hicrî dördüncü asırda kelâm ilminin Sünnî çevrelerde ve ulema nezdinde itibar kazanmasının önünü açmıştır. Böylece bir taraftan mezhebin meşruiyet alanı genişlerken diğer taraftan toplumdaki temsil gücü artmıştır.¹² Hicrî dördüncü yüzyılın, kelâm ilminin en büyük inkişafı yaşadığı devir olarak nitelenmesi¹³ de döneme damga vuran Eş'arî mütekellimlerin yaptığı çalışmaların önemine işaret etmektedir. Dolayısıyla Eş'arî kelâm ekolünün bu asrın son çeyreğinde artık toplumun teveccühünü önemli ölçüde kazanmış olduğu söylenebilir.

Kısa sürede farklı coğrafyalara yayılıp geniş kitlelerde taban bulan Eş'arîliğin Mağrib ve Endülüs'e ulaşması ise hicrî dördüncü yüzyılın ortalarına dayanmaktadır.¹⁴ Batı İslâm coğrafyasının Mâlikî mezhebiyle karakterize olması¹⁵ ve Eş'arîliğin Mâlikîlik ile adeta bütünleşmesi,¹⁶ bu bölgede Eş'arî mezhebinin kök salmasına imkan sağlamıştır. Mâlikîler nezdinde Eş'arîliğe yönelik güçlü bir temayülün oluşmasında en etkili isim olan Bâkılânî,¹⁷ Eş'arî kelâm düşüncesinin Batı İslâm dünyasına intikalinde merkezî bir konumdadır. Tıpkı Bâkılânî gibi Eş'ariyye'nin ikinci kuşak müntesiplerinden olan Batılı âlimler Ebû Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002) ve Ebû'l-Hasen el-Kâbisî (ö. 403/1012) de mezhebin Endülüs ve Mağrib diyarında kabul görmesi noktasında kilit rol oynamıştır.¹⁸ Ebû'l-Hasen

Risâle, 1981), 16/304-305; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 8/339, 344.

¹¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 335.

¹² Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2019), 100.

¹³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 227.

¹⁴ Delfina Serrano Ruano, "Müslüman Batı'da Müteahhir Eş'arîlik", çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 670.

¹⁵ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/522.

¹⁶ Sübkî, istisnasız bütün Mâlikîlerin Eş'arî mezhebine mensup olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, Eş'arîlikle hususiyet kazanmış olan grup Mâlikîlerdir. Bkz. Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 3/367, 377. Bu sebeple, müteahhir dönem Malikîlerinden olup kaynaklarda başka bir itikâdî mezhebe nispet edilmeyen âlimlerin Eş'arî sayılması gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Abdullah b. Abdülazîz el-Gızzî, *el-Mesâdiru'l-asliyyeti'l-matbû'a li'l-'akideti'l-Eş'ariyye* (Beyrut: Merkezü Nema' li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2018), 101.

¹⁷ Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 214.

¹⁸ Ruano, "Müslüman Batı'da Müteahhir Eş'arîlik", 670.

el-Eş'arî'nin talebelerine öğrencilik etmiş bu âlimlerin yaşadığı devir, Eş'arî kelâmının ekolleşmeye başladığı zaman dilimi olarak ele alınmaktadır.¹⁹ Nihayet hicrî beşinci asrın ilk çeyreğine gelindiğinde, Eş'arî mezhebi artık İslâm dünyasının her tarafında varlık kazanmış durumdadır.²⁰ Gerek toplum ve ulema gerekse devlet yöneticileri nezdinde itibarı sürekli artan Eş'ariyye, beşinci asırdan itibaren Ehl-i sünnet düşüncesini en geniş ölçüde temsil eden kelâm ekolü olmuştur.²¹

Eş'arî mezhebinin hadis uleması arasında revaç bulma seyri ise üzerinde özellikle durulması gereken bir bahistir. Hadis âlimlerinin Eş'arî kelâmına yönelik eğilimi, mezhebin teşekkül aşamasında yani hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde başlamıştır. İlk üç asırda ashâb-ı hadîs tarafından şiddetle karşı çıkılan kelâm ilmi, dördüncü asırda Eş'arîlik vesilesiyle Ehl-i sünnet kelâm düşüncesi mahiyetinde hadis ulemasının ilgi alanına girmiş ve böylece kısa süre içerisinde kelâm ile iştigal eden bir hadisçiler zümresi ortaya çıkmıştır. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin talebeleri arasında birçok muhaddisin yer alması, Selef düşüncesiyle ve Hanbelîlikle özdeşleşmiş ashâb-ı hadîs çizgisine karşı Eş'arî düşüncüyü tercih eden hadis âlimlerinin varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim Eş'arî mezhebinin ikinci tabakasına mensup olan²² İbn Fûrek'in açıklamaları, hadisçiler arasında Eş'arîliğin teşekkülünden sonra yaşanan ayrışmayı gözler önüne sermektedir. Buna göre ashâb-ı hadîs iki kısma ayrılmaktadır. Ashâb-ı hadîs bünyesindeki ilk grup rivâyetle ve nakille meşgul olup, isnadın inceliklerine ve hadislerin sıhhatini tespiti ağırlık veren âlimlerden müteşekkildir. İkinci grup ise nazar ve kıyasla iştigal eden, cedel yapan ve dinin esaslarıyla ilgili şüpheleri giderecek kesin delilleri açıklayan âlimlerden oluşmaktadır.²³ Bahsi geçen ikinci grubu “nüzzârü ashâbî'l-hadîs”²⁴ diye adlandıran İbn Fûrek, onların Ebü'l-Hasen el-

¹⁹ Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 217-224.

²⁰ Kalaycı, *İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, 112.

²¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/454.

²² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3/369.

²³ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs ev Te'vilü'l-ahbâri'l-müteşâbihe*, thk. Daniel Gimaret (Dünya: el-Ma'hedü'l-Firansî, 2003), 2; a.mlf., *Mücerredü makâlâtü's-şeyh Ebî'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâiyh (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2005), 4.

²⁴ Düşünmeyi ifade eden bir sözcük olan *nazar*, “tefekküre dalmak, bir şey hakkında derin araştırmalarda bulunmak, bilinmeyene ulaşmak için bilinenleri belli bir kaideye göre sıralamak” anlamlarına gelmektedir. *Ehl-i nazar* ise itikâdî konularda akla rol veren kelâm âlimleri hakkında kullanılan bir ifade olup, başlangıçta kelâma karşı çıkan selef uleması tarafından ehl-i hadîs dışındaki zümreler hakkında bir yergi lafzı olarak kullanılmıştır. Daha sonraları *nazar*, Ehl-i sünnet kelâmcılarının benimsediği bir yöntem hâline gelmiş ve bu olumsuz anlam ortadan kalkmıştır. Muhtelif kaynaklarda kelâm için *ilm-i nazar*, kelâm âlimleri hakkında ise *ehl-i nazar* terkipleri kullanılmaktadır. Bkz. İlhan Kutluer, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/53-57; Metin Yurdagür, “Ehl-i Nazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/519. İbn Fûrek'in, ashâb-ı hadîs'in Eş'arî kanadını nitelemek için kullandığı “nüzzârü ashâbî'l-hadîs” ifadesinde geçen *nüzzâr* kelimesi de *ehl-i nazar* yani kelâmcılar anlamındadır. İbn Teymiyye *nüzzâr* kavramını kelâmcılar manasında gerek tek başına gerekse “nüzzâr-ı İslâm” ve “nüzzâr-ı müslimîn” gibi terkipler içerisinde

Eş'arî'nin mezhebine müntesip olduğunu belirtmiştir.²⁵ Esasen İbn Fûrek'in bu tespitleri, hadisçi çevrelerin hicrî dördüncü asrın ikinci yarısındaki durumunu yansıtmaktadır. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin birçok talebesinin henüz hayatta olduğu bu tarihlerde hadis uleması arasında kelâm, nazar, kıyas ve cedel ile iştigal eden Eş'arîlerin bulunması, hadisçilerin Eş'arîliğe yönelik rağbetinin oldukça erken dönemde başladığının açık bir göstergesidir. Buna paralel olarak, ilerleyen asırlarda da Eş'arî mezhebinin her tabakasından meşhur hadis ulemasının isimlerine rastlanmaktadır.

Selef/ashâb-ı hadîs anlayışını benimseyenler hariç tarih boyunca hadisçilerin büyük çoğunluğunun teveccühüne mazhar olan Eş'arîlik, her dönemde hadis sahasının öncüleri olan ve bu ilme yön veren ünlü muhaddislerce temsil edilmiştir. Ebû Bekr el-İsmâîlî (ö. 371/982), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), İbn Battâl (ö. 449/1057), Beyhakî (ö. 458/1066), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Kâdî İyâz (ö. 544/1149), İbn Asâkir (ö. 571/1176), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) de aralarında bulunduğu pek çok zirve şahsiyetin Eş'ariyye'ye mensup olması, esasen bu mezhep ile hadisçilik arasındaki sıkı bağlantıyı ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Eş'arîliğin, hicrî sekizinci asırda "muhaddislerin mezhebi"²⁶ şeklinde nitelenmesi şaşırtıcı değildir. Diğer taraftan Eş'arî hadis âlimleri ile ashâb-ı hadîsin temsilcileri arasındaki ihtilaf ve çatışmaların tarihin her safhasında canlılığını koruması; hadis tarihinde Eş'arî muhaddisler zümresinin, ashâb-ı hadîs ekolünün muhalifi ve muarızı konumunda bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu kutuplaşmanın temelinde ise Selef düşüncesinin ve Hanbelî geleneğinin, inanç alanında kelâmî argümanların ve aklî yöntemlerin kullanımına mutlak surette itiraz etmesi yatmaktadır. Dolayısıyla taraflar arasındaki ayrışmanın kökenleri, kelâmın meşruiyeti problemine dayanmaktadır. Kelâm karşıtlığı, Selef anlayışını benimseyen hadis âlimleri ve özellikle de Hanbelîler tarafından en güçlü şekilde sürdürülmesine rağmen; Sünnî kelâm düşüncesini temsil eden Eş'arîliğin muhaddisler için cazip bir ekol olması engellenememiştir. Neticede mezhepsel bir aidiyet olarak Eş'arîlik, hadisçiler arasında hâkim unsur hâline gelmiştir. Bu durumun en net biçimde müşahede edildiği zeminlerden biri ise hicrî beşinci ve altıncı asırların Endülüs-Mağrib havzasıdır.

2. Eş'arî Kimlikleri Bakımından Hicrî 5. ve 6. Asırda Batı İslâm Coğrafyası Hadis Âlimleri

Eş'arî muhaddislerin birçoğu, teşekkül sürecinden itibaren mezhebin yayılmasında aktif rol oynamanın yanı sıra Eş'arî kelâmının öğretilmesi ve aktarılması noktasında da

kullanmış; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'yi de bu ifadelerle nitelemiştir. Bkz. Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh*, thk. Ali b. Hasen b. Nâsır (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1999), 3/294; a.mlf., *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: y.y., 1991), 3/320, 322; 6/193; 10/114.

²⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh*, 3-4.

²⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 4/32.

mühim bir fonksiyon icra etmiştir. Özellikle hicrî beşinci asırdan itibaren Batı İslâm coğrafyası söz konusu olduğunda bu durum daha bariz hâle gelmektedir. Bu noktada, hadis ve kelâm ilimlerini bünyesinde cemedan âlim portresinin henüz hicrî dördüncü yüzyılda Batı ilim çevrelerinde öne çıkması dikkat çekmektedir. Bu nitelikteki âlimlerin bölgede hadis-kelâm birlikteliğini ihtiva eden ilmî faaliyetleri, hadis ve kelâmın iki zıt kutupta yer aldığı şeklindeki algının ortadan kalkmasında hiç şüphesiz son derece etkili olmuştur. Eş'arî düşüncenin Batı İslâm dünyası muhaddislerine intikalinde merkezî bir konuma sahip olan söz konusu ulema, bu çalışmada ele alınan Endülüslü ve Mağribli Eş'arî hadis âlimlerinin ya doğrudan hocaları yahut bir başka âlim kanalıyla ulaştıkları üstatları pozisyonundadır. Dolayısıyla hicrî beşinci ve altıncı asrın Batılı hadis âlimlerini ele alırken, öncelikle onların ilmî silsilesinde göze çarpan üç önemli kelâmcı-muhaddise yani Asîlî, Kâbisî ve Ebû Zer el-Herevî'ye (ö. 434/1043) değinmek elzemdir.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin ikinci nesil takipçileri arasında yer alan Asîlî, Kâbisî ve Ebû Zer el-Herevî hadis ilminde olduğu kadar Eş'arîliğin tarihî seyri açısından da köşe taşı mesabesindeki âlimlerdir. Hadis hafızı olarak öne çıkmanın yanında kelâm alanındaki vukûfuyla da şöhret bulan bu üç ismin ilmî profili, Eş'arî kelâmının hadis âlimlerinin ilmî hayatında ne derece önemli bir yer edindiği hakkında fikir vermektedir. Mâlikî mezhebine mensubiyetleri yönüyle de ortak paydada buluşan bu âlimlerden Asîlî, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin ileri gelen talebelerinden Ebû Zeyd el-Mervezî ve Ebû Bekr el-Ebherî'ye; Kâbisî, Ebû Zeyd el-Mervezî'ye; Ebû Zer el-Herevî ise Zâhir b. Ahmed es-Serahsî ve Ebû Bekr el-Ebherî'ye talebelik etmek suretiyle Eş'arî silsileye eklenmiştir. Kelâm ilminde derinleşen Asîlî,²⁷ Eş'arî mezhebinin Endülüslü'te revaç bulması noktasında büyük katkı sağlamıştır.²⁸ Yine mütekellim yönüyle öne çıkan Kâbisî²⁹ Eş'arîliğin Kayrevan'da yayılmasına hizmet etmiş,³⁰ hatta mezhep hakkında bir risale de kaleme almıştır.³¹ Kelâmcı vasfıyla dikkat çeken Ebû Zer ise devrin en büyük Eş'arî mütekellimleri olan Bâkîllânî ve İbn

²⁷ Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî el-Ezdî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süveyfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 209-210; Ebû Abdullah Muhammed b. Fütüh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs* (b.y.: ed-Dâru'l-Masdariyye, 1966), 257-258; Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/241-245; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/560; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1374), 3/1024-1025; Burhânüddîn İbrahim b. Ali İbn Ferhûn el-Ceyyânî, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 224-225.

²⁸ Vecdî Akyüz, "Asîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/482.

²⁹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/223-224; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/158-159; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1079; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 296; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülâki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 4/234.

³⁰ Selahattin Parlador, "Kâbisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/41.

³¹ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 293.

Fûrek'ten ilim öğrenmiş,³² özellikle Bâkîllânî'nin yakın talebesi olmuş ve kelâmî birikiminin önemli bir kısmını ondan tahsil etmiştir.³³ Eş'arî düşünceyi Mekke'de yayan Ebû Zer, kelâm meselelerini Harem'de tartışma konusu hâline getiren ilk âlimdir.³⁴ Otuz yılı aşkın süre Mekke'de yaşayan Ebû Zer,³⁵ çeşitli diyarlardan gelen talebelerine hadisi ve Eş'arî kelâmını birlikte öğretmiş; Batı İslâm dünyasından rihle yapan öğrencileri vasıtasıyla Eş'arî düşüncenin Mağrib ve Endülüs'e kadar uzanmasına vesile olmuştur.³⁶ Hadis ilminde ileri bir seviyeye ulaşan Asîlî, Kâbisî ve Ebû Zer el-Herevî aynı zamanda *Sahîh-i Buhârî* râvîsi olarak ün kazanmış şahsiyetlerdir. Endülüslü Asîlî, *Sahîh-i Buhârî*'yi Batı İslâm coğrafyasına getiren ilk kişi olmuş; nitekim kitap Endülüs ve Mağrib'de onun kanalıyla yayılmıştır.³⁷ Benzer şekilde Kâbisî, *Sahîh-i Buhârî*'yi Kayrevan'a götüren ilk muhaddis olarak tanınmış;³⁸ rivâyet ettiği³⁹ bu kitabın Mağrib'de tedavüle girmesini sağlamıştır.⁴⁰ Kâbisî'nin Buhârî rivâyeti Endülüslü âlimlere de ulaşmıştır.⁴¹ Geniş rivâyet birikimiyle olduğu kadar ilel ve ricâl alanındaki bilgisiyse de adından söz ettiren Ebû Zer⁴² ise *Sahîh-i Buhârî*'yi Müstemlî, Hamevî ve Küşmîhenî'den dinlemiş, böylece Buhârî'nin üçüncü nesildeki en önemli râvîsi olduğu gibi ona ait Buhârî nüshası da son derece muteber görülmüştür.⁴³ İlmî şahsiyetlerinde Eş'arî kimlikleri ön plana çıkan bu âlimlerin tedris faaliyetlerinde hadis ile Eş'arî kelâmını yan yana getirmeleri, özellikle hicrî beşinci asırda Batı ilim havzasında yetişen muhaddislere önemli ölçüde tesir etmiştir. Nitekim onlardan ilim öğrenen Endülüslü ve Mağribli bazı talebelerin de hem hadis hem kelâm sahasında otorite sahibi âlimler olarak tarihteki yerini aldığı görülmektedir.

³² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/276.

³³ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, 256; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/558; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1104-1105; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3/300-301; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/164.

³⁴ İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, 1/271.

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 12/457; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, 255; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1104.

³⁶ İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, 1/271, 2/101; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/557.

³⁷ Yûsuf el-Kettânî, *Medresetü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru Lisâni'l-Arab, ts.), 1/30-33.

³⁸ Kettânî, *Medresetü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Mağrib*, 1/30.

³⁹ Kâbisî'nin hicrî 402 yılında Kayrevan'da *Sahîh-i Buhârî*'yi rivâyet ettiğine dair bir kayıt için bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *Fihrisü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 66.

⁴⁰ Parladır, "Kâbisî", 24/41.

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehrese* (Kahire: el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, 1997), 97.

⁴² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/276-277; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 311.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/555; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 311; Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları Hatalar Tashihler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 29.

Hicrî beşinci ve altıncı asırlarda Batı İslâm coğrafyasında yetişen hadis âlimleri, Eş'arî kelâm düşüncesine yoğun ilgi göstermişlerdir. Bu doğrultuda kelâm ilmi, söz konusu devirde hadis talebelerinin birçoğu için artık tahsil hayatının tabî bir unsuru hâline gelmiştir. Bölgede Eş'arî kelâmını öğreten ulemadan ders alan talebeler, hoca konumuna yükseldiklerinde hadis okutmanın yanı sıra kelâm tedrisiyle de iştigal etmiştir. Hatta hadis âlimlerinden bazıları kelâm sahasında derinleşerek mütekellim vasfını kazanmış ve bu alanda eserler kaleme almıştır. Eş'arî kelâmının Doğu'da telif edilen temel kaynaklarından pek çoğu da erken sayılabilecek bir devirde Batı İslâm coğrafyasına ulaşarak hadisçiler tarafından okunmuş ve nakledilmiştir. Doğu'daki ilim merkezlerine rihle yapan Endülüslü ve Mağribli hadis âlimleri ise dönemin meşhur Eş'arî mütekellimlerinden yararlanma fırsatı bulmuş ve onlardan tahsil ettikleri kelâm kitaplarını memleketlerinde okutmuşlardır. Böylelikle Eş'arî mezhebinin müktesebatı, hadis uleması aracılığıyla Endülüs-Mağrib havzasına aktarılmıştır. Batı ilim çevrelerine mensup Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Ebû'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105), Ebû Bekr Gâlib b. Abdurrahman (ö. 518/1124), Mâzerî (ö. 536/1141), İbn Atiyye (ö. 541/1147), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve İbn Hayr (ö. 575/1179) gibi tanınmış hadis âlimlerinin ilmî hayatları, bahsi geçen hususlara dair somut örnekleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde, Eş'arî mezhebine yönelik aidiyetleriyle temayüz eden bu hadisçilerin ilmî serüvenleri, onların Eş'arî kimliklerine ve Eş'arî ulema silsilesi içerisindeki konumlarına odaklanılarak incelenecektir.

Üzerinde durduğumuz dönemde, Batı İslâm coğrafyasında Eş'arî kimliğiyle ön plana çıkan hadis âlimlerinin başında Fas asıllı olup Kayrevan'a yerleşen⁴⁴ Ebû İmrân Mûsâ b. İsâ el-Fâsî gelmektedir. Eş'arî mezhebinin üçüncü nesil temsilcileri arasında zikredilen hadis hafızı Ebû İmrân el-Fâsî,⁴⁵ aynı zamanda kelâmcı vasfıyla ün kazanmıştır. Onun ilmî hayatında Eş'arî hocalarının ve Eş'arî kelâmının kayda değer bir yer tuttuğu görülmektedir. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin talebeleri tarafından yetiştirilen âlimlerden ders almak suretiyle Eş'arî silsileye eklenen Ebû İmrân el-Fâsî'nin mezhepsel kimliğinin şekillenmesinde tesiri bulunan hocaları olarak Asîlî, Kâbisî, Bâkîllânî ve Ebû Zer el-Herevî dikkat çekmektedir. Ebû İmrân el-Fâsî, bugünkü Tunus sınırları içerisinde bulunan Kayrevan'da bir müddet eğitim aldıktan sonra Endülüs'e geçerek tahsilini Kurtuba'da sürdürmüştür. Kayrevan'da Kâbisî ve Kurtuba'da Asîlî, Ebû İmrân el-Fâsî'nin talebelik ettiği meşhur ulemanın başında gelmektedir.⁴⁶ Doğu ilim merkezlerine seyahat gerçekleştiren Ebû İmrân el-Fâsî Irak, Hicaz ve Mısır bölgelerini dolaşarak hadis, fıkıh, kıraat ve kelâm alanlarında öğrenim görmüştür. Bu kapsamda o, Ebû Zer el-Herevî'den Mekke'de hadis dinlemiştir.⁴⁷

⁴⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/280.

⁴⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3/372.

⁴⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/280; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/545; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 422.

⁴⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/280; Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (Kahire: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1349), 1/106.

Ebû İmrân el-Fâsî'nin, her biri Eş'ariyye kelâmcısı muhaddisler olan bu üç hocasından kelâm eğitimi de almış olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte onun kelâm ve aklî ilimler alanındaki asıl ustası Bâkîllânî'dir.⁴⁸ Hatta kendisinin sırf Bâkîllânî'den ilim öğrenmek için Bağdat'a gittiği ve orada bulunduğu süre zarfında Bâkîllânî'nin peşinden ayrılmadığı aktarılmaktadır.⁴⁹ Rihlelerini tamamladıktan sonra döndüğü Kayrevan'da tedris ve rivâyet faaliyetlerini sürdüren Ebû İmrân el-Fâsî hadislerin manasına, cerh-ta'dîle, ricâl ilmine vâkîf ve âlî isnad sahibi sika bir hadis hafızı olarak anılmaktadır. Endülüs ve Mağrib coğrafyasının dört bir yanından gelen talebeler onun rahle-i tedrisinden geçmiştir.⁵⁰ Ebû İmrân el-Fâsî, *Sahîh-i Buhârî*'yi hocası Asîlî'den rivâyet ederek⁵¹ onun Endülüs'teki pek çok muhaddise intikalini sağlamıştır.⁵² Kelâm ilmine hakimiyeti bilinen⁵³ Ebû İmrân el-Fâsî'yi Mağrib açısından mühim kılan bir diğer husus, Eş'arî mezhebinin bölgede taban bulması noktasında son derece etkili bir şahsiyet olmasıdır.⁵⁴ Zira birçok Eş'arî muhaddisin yaptığı gibi Ebû İmrân el-Fâsî de hadisin yanı sıra kelâm tedrisiyle iştigal etmiştir. Nitekim o, Eş'arî mütekellim Bâkîllânî'nin bütün eserlerini rivâyet etmiş ve bu kitaplar Endülüslü hadisçilere kendisi vasıtasıyla ulaşmıştır.⁵⁵

Endülüslü hadis hafızı Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, Batı ilim havzasında temayüz etmiş Eş'arî muhaddislerden bir diğeridir. Aslen Kurtubalı olan Ebû Amr, hadislerin tarîkleri ve ricâli hakkındaki derin bilgisinin yanı sıra yoğun rivâyet faaliyetleriyle meşhurdur. Kıraat, tefsir ve nahiv gibi ilimlerde de ihtisası bulunan Ebû Amr gerek Endülüs'te gerekse ilmî seyahatleri kapsamında dolaştığı Mağrib, Mısır ve Hicaz bölgelerinde hadis tahsil etmiştir. Ebû Amr'ın hadis hocaları arasında, kelâmcı-muhaddis vasfına sahip Eş'arî ulema dikkat çekmektedir. Ebû İmrân el-Fâsî'nin de üstatlarından olan Kâbisî ve Ebû Zer el-Herevî, Ebû Amr'ın kendilerinden ilim öğrendiği önemli isimler

⁴⁸ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/280; Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşküvâl el-Endelüsî, *es-Sıla*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989), 3/881; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/545; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 422; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/153.

⁴⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Abdullah en-Nebâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 56-57.

⁵⁰ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/280-281; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 3/881-882; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/546; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1097; a.mlf., *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*, thk. Muhammed Zeynüühüm (Kahire: Dâru's-Sahve, 1987), 187; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 422; Mahlûf, *Şeceratü'n-nürî'z-zekiyye*, 1/106; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâlat*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 1/159.

⁵¹ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 65.

⁵² Kettânî, *Medresetü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Mağrib*, 1/33.

⁵³ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/281.

⁵⁴ Muhammed Süveysî, "Ebû İmrân el-Fâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/168; Ruano, "Müslüman Batı'da Müteahhir Eş'arîlik", 670-671.

⁵⁵ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 75.

arasındadır.⁵⁶ Bâküllânî'ye de talebelik eden Ebû Amr,⁵⁷ ayrıca Eş'arî mütekellim İbn Fûrek'in öğrencisi Ebû Muhammed es-Sikillî'den ders almıştır.⁵⁸ Böylece o, Eş'arî düşünce mirasını Bâküllânî ve İbn Fûrek gibi iki büyük mütekellimin kanalıyla elde etmiş olmaktadır. Eş'arî itikâdına dair Endülüs'te kaleme alınıp günümüze kadar gelen en eski eserlerden birinin Ebû Amr'a ait olması, onun mezhep mensubiyetini ön plana çıkaran mühim bir husustur.⁵⁹ Çalışmanın bir sonraki bölümünde ayrıntısına yer verileceği üzere Eş'arî mezhebinin temel kitaplarından bazılarının naklinde rol üstlenmesi⁶⁰ ise Eş'ariyye kelâmının Ebû Amr'ın ilmî hayatında yer edinmiş öğelerden olduğunun göstergesidir.

Hicrî beşinci asır Endülüs'ünde yetişen en meşhur muhaddislerden Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, hadis ilminde mahir olduğu kadar kelâm sahasında da adından söz ettiren ve bu sebeple mütekellim, nüzzâr ve usûlî gibi vasıflarla nitelenen bir Eş'arî âlimdir.⁶¹ Bâcî, Eş'arî öğretinin Endülüs'te özümsemesinde hayatî bir role sahip olmasından ötürü mezhebin tarihsel seyri açısından merkezî bir şahsiyettir.⁶² İlk tahsilini Kurtuba'da tamamlayan Bâcî'nin ilmî hayatında kelâmın önemli bir yer edinmesinde, on üç yıl süren⁶³ Doğu seyahatinin büyük tesiri vardır. Zira Bâcî, Doğu ilim merkezlerindeki ulemeden yararlanmak amacıyla 426/1035 yılında çıktığı⁶⁴ rihle esnasında dönemin önde gelen Eş'arî bilginlerinden ders almış; böylece onun kelâm ilmindeki isnadı Bâküllânî ve İbn Fûrek'e ulaşmıştır. Önce Hicaz'a giden Bâcî, üç yıl kaldığı Mekke'de Eş'arî muhaddis ve kelâmcı Ebû Zer el-Herevî'nin derslerine devam edip hizmetinde bulunmuştur. Hadis ve kelâm başta olmak üzere muhtelif ilimleri ondan öğrenmesi ve kendisinden çokça rivâyette

⁵⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 2/592-593; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989), 2/538; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, 3/314-316; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/77-80; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1120-1121; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 9/659-661; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 288; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/115; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsü'r-ratib*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1988), 2/135-136; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten*, thk. Rızâullah b. Muhammed el-Mübârekfûrî (b.y.: Dâru'l-Âsime, ts.), (Muhakkikin mukaddimesi), 1/84.

⁵⁷ Gızzî, *el-Mesâdiru'l-asliyye*, 169.

⁵⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 199.

⁵⁹ Gızzî, *el-Mesâdiru'l-asliyye*, 169-170.

⁶⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 199.

⁶¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/348; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 1/246; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/385; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1180.

⁶² Ruano, "Müslüman Batı'da Mütteahhir Eş'arîlik", 672-673.

⁶³ Kaynaklarda, Bâcî'nin Doğu seyahatine çıktıktan on üç yıl sonra Endülüs'e döndüğü bilgisi verilmekte ancak bu dönüşün hangi yıla tekabül ettiğini bildirilmemektedir. Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/348; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/385; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/537; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1179. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde ise Bâcî'nin Doğu'da on iki yıl kaldığı, miladî 1035 yılında çıktığı rihleyi 1047'de tamamladığı kaydedilmiştir. Bkz. Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414.

⁶⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/347; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/536.

bulunması, Ebû Zer'in Bâcî'nin ilmî şahsiyeti üzerindeki tesirini ortaya koymaktadır.⁶⁵ Nitekim o, *Sahîh-i Buhârî*'yi de Ebû Zer'den rivâyet etmiştir.⁶⁶ Bâcî'nin Mekke'de iken Eş'arî mütekellim İbn Fûrek'in talebesi ve eserlerinin râvîsi olan Ebû Bekr el-Muttavvî'î'den ders alması⁶⁷ da onun Eş'arî silsileye eklenmesi açısından önemli bir ayrıntıdır. Bâcî, rihle duraklarından bir diğeri olan Musul'da ise Eş'arî mütekellim Ebû Ca'fer es-Simnânî'den (ö. 444/1052) bir yıl süreyle kelâm dersi almıştır.⁶⁸ Bâkılânî'ye uzun müddet talebelik edip kelâm ilminde derinleşen Simnânî, hadis alanında da geniş bir birikime sahiptir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, Simnânî'den hadis dinleyip yazmış ve onu güvenilir bir râvî olarak nitelemiştir. Bağdat'a yerleşerek hadis rivâyetiyle iştigal eden Simnânî, diğer taraftan talebelerine Eş'arî kelâmını öğretmiştir.⁶⁹ Eş'arîliğe olan bağlılığıyla tanınan ve mezhep hakkında eserler kaleme alan⁷⁰ Simnânî'nin rahle-i tedrisinden geçmesi sayesinde Bâcî, Bâkılânî'den intikal eden kelâmî birikimi elde etmiştir. Böylece o, hadis ve fıkıh ilminde olduğu kadar kelâm alanında da devrinin en mümtaz şahsiyetleri arasına girmiştir.⁷¹ Nitekim Bâcî, rihlesini tamamlayıp döndüğü Endülüs'te hadis ve kelâm tedrisiyle meşgul olmuş; okutup icâzetini verdiği bazı hadis eserlerinin bu bölgede dolaşıma girmesini sağladığı gibi,⁷² Doğu'daki kültür başkentlerinde tedavülde olan ve çalışmanın son bölümünde zikredilecek Eş'ariyye kaynaklarından birçoğunu da Batı ilim havzasına aktarmıştır. Bâcî'den kelâm öğrenen Batılı âlimler arasında meşhur hadisçiler de yer almaktadır.

Bâcî'nin talebelerinden Endülüslü hadis hafızı Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî, yine bu bölgenin tanınmış muhaddislerindendir. Kurtubalı muhaddislerin reisi diye

⁶⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/347-348; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/318; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/385; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/536-537; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1179; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 439.

⁶⁶ Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Zühre Cerrâr (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 34.

⁶⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/347-348.

⁶⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/348; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/318; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/385-386; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/537; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 197; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 3/372.

⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/217-218; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/306; İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, 259; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 15/338; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/651; Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Cîze: Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, 1993), 3/57-58; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr ed-Dîmaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1997), 15/723; Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût vd. (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 2000), 2/48.

⁷⁰ İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdullah el-Kâdî vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 8/404-405.

⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/537; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/1179.

⁷² Örnek olarak bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 260-261.

nitelenen⁷³ Ebû Ali el-Gassânî, ilel ve ricâl ilimlerine olan vukûfuyla ön plana çıkmaktadır.⁷⁴ Endülüs dışına rihle yapmadığı bilinen⁷⁵ Ebû Ali Gassânî, gerek hadis konusundaki gerekse diğer alanlardaki birikimini Batı ilim havzasındaki ulema kanalıyla edinmiştir. Onun şöhreti kısa zamanda sınırları aşmış, çeşitli coğrafyalardan pek çok ilim talibi ondan istifade edebilmek için Endülüs'e gelmiştir. Kurtuba Ulu Camii'nde ders halkası bulunan Ebû Ali Gassânî'den hadis dinleyenler arasında, şehrin ileri gelen âlim ve fakihleri de bulunmaktadır.⁷⁶ Eş'arî mezhebini benimseyen Ebû Ali Gassânî'nin önemli hocaları arasında Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin yer alması,⁷⁷ onun kelâmî bilgi birikiminin kaynağı hakkında fikir vermektedir. Nitekim Ebû Ali Gassânî de Bâcî'nin yaptığına benzer şekilde hadisin yanı sıra kelâmı meşguliyetini sürdürmüştür. O, başta *Muvatta'*, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* olmak üzere pek çok hadis musannefâtını rivâyet ettiği gibi⁷⁸ Eş'arî kelâmına dair çeşitli eserleri de okutmuştur.⁷⁹ Bu bakımdan onun ilmî hayatında kelâmın da belirli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ebû Ali el-Gassânî'nin, Endülüs'ün rihle odağı⁸⁰ olacak derecede şöhrete sahip bulunduğu dikkate alındığında, kendisinin Eş'arî düşüncenin daha geniş kitlelere ulaşmasında rol oynadığı tahmin edilebilir.

Gırnatalı hadis hafızı ve fakih Ebû Bekr Gâlib b. Abdurrahman b. Atıyye ise hicrî beşinci asırda Batı İslâm coğrafyasında yetişmiş bir diğer meşhur Eş'arî muhaddistir. Gâlib b. Abdurrahman gerek rivâyet gerekse dirâyet ilimlerinde adından söz ettirdiği gibi hadis sahasındaki donanımıyla da ön plana çıkmaktadır.⁸¹ Erken yaştan itibaren Endülüs ulemasından ders alarak ilim tahsiline başlayan Gâlib b. Abdurrahman, Ebû Ali el-Gassânî'den de hadis öğrenmiştir.⁸² Gâlib b. Abdurrahman'ın ilmî hayatında, 469/1076 yılında Doğu beldelerine gerçekleştirdiği ve iki sene süren seyahatin önemli bir yeri vardır. Bu rihle çerçevesinde Meriyye, Mehdiyye, Mısır ve Mekke'de çok sayıda âlimden ders alan Gâlib b. Abdurrahman; fıkıh ve hadis alanında olduğu kadar kelâm sahasında da kayda değer bir birikim elde etmiştir. Onun, Eş'arî mezhebine mensup hadisçilerle olan irtibatı bu bağlamda dikkat çekicidir. Söz gelimi Ebû Zer el-Herevî'nin oğlu Ebû Mektûm ve Ebû Abdullah et-Taberî, onun Mekke'de buluşup kendilerinden yararlandığı meşhur Eş'arî muhaddislerdir. Gâlib b. Abdurrahman bu iki âlimden *Sahîhayn*'i dinlemiş,⁸³ ayrıca

⁷³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/233.

⁷⁴ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 78.

⁷⁵ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 138; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/149; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 174.

⁷⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/233-234; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 174.

⁷⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/233; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/149.

⁷⁸ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 77-90.

⁷⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 257-258.

⁸⁰ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 138.

⁸¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/667-668; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1269.

⁸² Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 189-190; İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 60-63; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, 4/40; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/129.

⁸³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1269; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, 4/41.

Kayrevanlı hocası Muhammed b. Muâz et-Temîmî vasıtasıyla Ebû Zer el-Herevî ve Ebû İmrân el-Fâsî'nin Buhârî rivâyetlerine de ulaşmıştır.⁸⁴ Kelâm tahsiline de ağırlık veren Gâlib b. Abdurrahman, Tunus'un kıyı şehirlerinden olan Mehdiyye'de mütekellim Ebû Süleyman b. el-Kadîm'den; Mekke'de ise Muhammed b. Abdullah en-Nahvî'den Eş'arî kelâmını öğrenmiştir.⁸⁵ Rihlesini tamamlayıp Endülüs'e döndükten sonra da Gâlib b. Abdurrahman'ın ilmî mesaisinde hadis ve kelâmın birlikte yer aldığı görülmektedir. Memleketi Gırnata'da tedris, rivâyet ve fetva faaliyetleriyle şöhret bulan Gâlib b. Abdurrahman,⁸⁶ temel hadis kaynaklarını rivâyet ettiği gibi Eş'ariyye kelâm eserlerinden bir kısmını da okutmuş;⁸⁷ böylece Eş'arî kelâm düşüncesinin Batı ilim havzasında rağbet görmesine katkı sağlamıştır.

“İmâmü bilâdi İfrîkiyye” diye anılan⁸⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî, Batı İslâm coğrafyasının meşhur hadisçileri arasındadır. Sicilya adasındaki Mâzer şehrinde dünyaya gelip sonraları Tunus'un Mehdiyye beldesine yerleşen Mâzerî, hadis âlimi ve Mâlikî fakihî olarak tanındığı kadar kelâmcı yönüyle de öne çıkmaktadır.⁸⁹ Bu dönemde Endülüs-Mağrib hattında yaşayan pek çok hadis âlimi gibi Mâzerî de Eş'arî mezhebine sıkıca bağlıdır.⁹⁰ Dolayısıyla onun tahsil serüveninde ve tedris faaliyetlerinde hadisin yanı sıra Eş'arî kelâmının mühim bir yeri vardır. İfrîkiyye⁹¹ ulemasından eğitim alarak yetişen Mâzerî, hocalarından hadis semâ etmekle kalmayıp aynı zamanda rivâyetlerin anlamları üzerine de derinleşmiş; öte yandan kelâm dersleri olarak bu alanda sağlam bir altyapı kazanmıştır.⁹² Nitekim kendisi kelâm tedrisiyle iştigal etmiş⁹³ ve nihayet yaşadığı bölgede Eş'arî kelâm düşüncesinin en önemli temsilcilerinden biri hâline gelmiştir.⁹⁴ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait kelâm eseri *Kitâbü'l-İrşâd* üzerine *el-Mihâd* isimli bir şerh yazan Mâzerî,⁹⁵ kelâm ilmiyle müstakil olarak ilgilenmenin yanında bu alandaki birikimini hadisçilik faaliyetlerine de taşımıştır. Özellikle onun *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* adlı hadis şerhinde,⁹⁶ itikâdî mevzularla alakalı hadisleri Eş'arî düşünceyi merkeze alarak

⁸⁴ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 64-65.

⁸⁵ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 190; İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 60-63.

⁸⁶ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 190.

⁸⁷ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 75-77.

⁸⁸ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 65.

⁸⁹ Eyyüp Said Kaya, “Mâzerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/193.

⁹⁰ Sübkî, *Tabakâtü ş-Şâfi'iyye*, 6/244.

⁹¹ İfrîkiyye, Mağrib bölgesinin doğusuna bugünkü Tunus ve civarına verilen isimdir. Bkz. Nadir Özkuyumcu, “İfrîkiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/515.

⁹² Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 65; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 375.

⁹³ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 65.

⁹⁴ Kaya, “Mâzerî”, 194.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/107.

⁹⁶ Eser hakkında bilgi için bkz. Mustafa Macit Karagözoğlu, “Müslim'in *el-Müsnedü's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 327-335.

yorumlaması bu bağlamda dikkat çekicidir.⁹⁷ “Şeyh” unvanıyla andığı⁹⁸ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin görüşlerine şerhinin çeşitli yerlerinde atıfta bulunan Mâzerî, “imamlarımız”⁹⁹ ve “mütakellim imamlarımız”¹⁰⁰ gibi ifadelerle zikrettiği Eş'arî kelâm âlimleri arasından Bâkılânî, İbn Fûrek ve Cüveynî'yi de referans almıştır.¹⁰¹

Önceki satırlarda bahsi geçen Endülüslü muhaddis Ebû Bekr Gâlib b. Abdurrahman'ın oğlu olan ve genelde İbn Atıyye el-Endelüsî adıyla anılan Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib; hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm gibi muhtelif ilimlerle iştigal etmiş çok yönlü bir âlimdir.¹⁰² Gırnata'da dünyaya gelen İbn Atıyye, Endülüs coğrafyasının meşhur ulemasına talebelik etmiş ve bu esnada pek çok eserin icâzetini almıştır. Kaleme aldığı fehresede hocalarından otuzunu tanıtan ve onlardan okuduğu eserleri zikreden¹⁰³ İbn Atıyye'nin, hadis alanında gayet geniş bir birikime sahip olduğu görülmektedir. Onun en çok yararlandığı şahsiyetler arasında babası, Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadeî ve Mâzerî gibi devrin önde gelen Eş'arî hadis âlimleri dikkat çekmektedir. Kelâm ise İbn Atıyye'nin eğitim hayatında belirli ölçüde yer tutan ilimlerdenidir. Batı İslâm coğrafyasında Eş'arî kelâmına dair temel eserlerin hadisçiler arasında tedavülde olduğu bu devirde İbn Atıyye, ayrıntılarına ilerleyen bölümde değinileceği üzere bazı kelâm kitaplarını hocalarından tahsil etmiştir.

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî diye tanınan Endülüslü muhaddis Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî, hicrî beşinci ve altıncı asırlarda Batı İslâm coğrafyasında faaliyet gösteren ulema arasında mümtaz bir yere sahiptir. İşbiliyye'de doğan ve erken yaşta öğrenimine başlayan Ebû Bekr İbnü'l-Arabî hadis, kelâm, fıkıh, tefsir ve dil ilimleri gibi alanlarda uzmanlaşmıştır. Kendisinin Eş'arî mezhebine mensubiyeti, tahsil sürecinde belirleyici bir unsur olmuş ve onun kelâm ilmiyle yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Özellikle Doğu ilim merkezlerine yaptığı rihle, İbnü'l-Arabî'nin ilmî şahsiyetinin Eş'arî düşünce doğrultusunda şekillenmesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Doğu seyahatine çıkma konusunda İbnü'l-Arabî'yi heveslendiren temel etken, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'ye özenmesi ve onun rihle vasıtasıyla elde ettiği ilmî müktesebata hayranlık duyması olmuştur. Katıldığı bir ders

⁹⁷ Mâzerî'nin, Eş'arî mütakellimlerin görüşüne tâbi olarak amelin imandan bir cüz olmadığını savunmasına ve konuyla alakalı hadisi bu doğrultuda tevîl etmesine dair örnek için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Nîfer (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1987), 1/285. Allah'a uzuv (ısba'/parmak) nispet eden bir hadisi, tenzih anlayışı doğrultusunda tevîl etmesine dair örnek için bkz. Mâzerî, *el-Mu'lim*, 3/316. Yaklaşma fiilinin Allah'a izafe edildiği bir hadisi mecaza hamlederek tevîl yoluna gitmesine dair örnek için bkz. Mâzerî, *el-Mu'lim*, 3/324.

⁹⁸ Mâzerî, *el-Mu'lim*, 3/295.

⁹⁹ Mâzerî, *el-Mu'lim*, 3/336.

¹⁰⁰ Mâzerî, *el-Mu'lim*, 3/357.

¹⁰¹ Mâzerî, *el-Mu'lim*, 1/311, 396, 3/205, 336, 354, 357.

¹⁰² İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 2/564; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/587-588; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcül-müzheb*, 276.

¹⁰³ Bkz. İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 59-141.

ortamında, Eş'arî mütekellim Ebû Ca'fer es-Simnânî'ye ait olup Bâcî tarafından Endülüs'e getirilen bir eseri görmesi ve gerek bu eser gerekse Bâcî hakkında övgü dolu sözler işitmesi, İbnü'l-Arabî'nin Doğu İslâm dünyasına yönelik iştiyakını alevlendirmiştir. Böylece İbnü'l-Arabî, 485/1092 yılında babasıyla birlikte uzun bir yolculuğa çıkmıştır.¹⁰⁴ Hicaz, Mısır, Şam ve Irak'ta çok sayıda âlimden istifade eden İbnü'l-Arabî, Nasr b. İbrâhim el-Makdisî ve Ebû Abdullah et-Taberî gibi meşhur Eş'arî muhaddislerden de hadis öğrenmiştir. 489/1095 yılında ulaştığı Bağdat'ta Nizâmîye Medresesi'nde eğitim alması, İbnü'l-Arabî'nin Eş'arî düşünce merkezli bir tahsil sürecinden geçtiğinin göstergesidir. Devrin önde gelen mütekellimi Gazzâlî'den (ö. 505/1111) ders alması ve Eş'arî kelâmının başlıca yapıtlarını onun riyâsetinde okuması, İbnü'l-Arabî'nin kelâmcı yönünün temayüz etmesini mümkün kılmıştır.¹⁰⁵ İbnü'l-Arabî 495/1101 yılında Endülüs'e döndükten sonra tedris ve telife yoğunlaşmıştır. O, bir yandan hadis rivâyetiyle meşgul olurken diğer taraftan kelâm dersleri vermiş; kısa zamanda bölgenin rihle odağı hâline gelmiştir.¹⁰⁶ İbnü'l-Arabî'nin Doğu ilim merkezlerinde okuyup icâzetini aldığı kelâm eserlerini Endülüs'e taşıması,¹⁰⁷ Eş'arî kelâm düşüncesinin Batı İslâm dünyasında daha fazla revaç bulması noktasında önemli bir katkı sağlamıştır. Bir hadis otoritesi olarak Endülüs'te Eş'arîliğin zirvesini temsil eden¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî'den kelâm öğrenenler arasında tanınmış muhaddislerin de yer alması, hadis ve kelâmın Batı ilim havzasındaki ulemanın faaliyetlerinde yer eden temel unsurlardan olduğunu göstermektedir.

Bahse konu devirde Endülüs-Mağrib havzasında faaliyet gösteren müstesna hadis âlimlerinden biri de Kâdî İyâz adıyla maruf Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî'dir. “Mağrib'in âlimi” olarak vasıflanan Endülüs asıllı Kâdî İyâz, Fas'ın kuzeyinde yer alan¹⁰⁹ Sebte şehrinde dünyaya gelmiştir. Kendisi Batı İslâm dünyasında hakim olan Mâlikî-Eş'arî gelenek doğrultusunda yetişmiştir. Yaşadığı dönemde hadis ilminin zirve noktası sayılan Kâdî İyâz'ın talebelik ettiği simalar arasında Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadeffî, Gâlib b. Abdurrahman, Mâzerî ve Ebû Bekr İbnü'l-Arabî gibi Eş'arî muhaddisler yer almaktadır.¹¹⁰ Hadisin yanı sıra çeşitli ilimlerde uzmanlığı bulunan Kâdî İyâz, kelâm alanında da söz sahibi

¹⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbnü'l-'Arabî, *Kânûnü't-te'vîl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Cidde: Dâru'l-Kible, 1986), 420-422.

¹⁰⁵ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 66-67; Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî, *Kânûnü't-te'vîl*, 428-452; Ebü'l-Kâsim Ali b. el-Hasen İbn Asâkir ed-Dimaşkî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 54/24; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 4/68-69; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/197-199; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1294-1296; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/28-29.

¹⁰⁶ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 68.

¹⁰⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 258-259.

¹⁰⁸ Ruano, “Müslüman Batı'da Müteahhir Eş'arîlik”, 675.

¹⁰⁹ Bkz. İsmail Ceran, “Sebte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/258.

¹¹⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 2/572; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 3/483; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/212-214; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1304-1306.

bir âlimdir. O, birçok Eş'arî mütekelimden ders almak suretiyle¹¹¹ Eş'ariyye kelâmı konusunda altyapı kazanmıştır. Ebû'l-Velîd el-Bâcî'den miras kalan kelâmî müktesebata hocaları kanalıyla ulaşması,¹¹² Kâdî İyâz'ı kelâmcı-muhaddisler silsilesi içerisinde önemli bir konuma taşımaktadır. Kâdî İyâz ayrıca Ebû Zer el-Herevî, Ebû İmrân el-Fâsî ve Ebû Amr ed-Dânî gibi Eş'arî hadis ve kelâm âlimlerinden aktarılan birikimi de hocaları vasıtasıyla elde etmiştir.¹¹³ Önemli kelâm kaynaklarından bazılarını hocalarından okuyan Kâdî İyâz, sonraları bu birikimini tedris ve telif faaliyetlerine yansıtmıştır. Dolayısıyla Kâdî İyâz'ın Eş'arî mezhebine mensubiyeti, ilmî hayatının her safhasında ön plana çıkmaktadır.

Kâdî İyâz'ın öğrencilerinden olup İbn Hayr el-İşbilî ismiyle tanınan Endülüslü hadis âlimi Ebû Bekr Muhammed b. Hayr, Eş'arî kimliğiyle dikkat çeken hicrî altıncı asır muhaddislerindedir. Endülüs diyarındaki önemli kültür merkezlerinde öğrenim gören İbn Hayr, birçok ilim dalında kendini yetiştirmiş olmasıyla dikkat çekmektedir.¹¹⁴ Hocalarından okuduğu veya icâzetini aldığı eserleri ilim dalı esasına göre kaydettiği *Fehrese'si*,¹¹⁵ İbn Hayr'ın pek çok ilme dair geniş bir müktesebata sahip bulunduğunu ispatlamaktadır. Zengin bir kütüphane meydana getirecek sayıda eseri okuduğu anlaşılan İbn Hayr, tahsil hayatında hadis ilmüne özel bir ehemmiyet gösterdiği gibi¹¹⁶ usûlü'd-dîn yani kelâm ile de meşgul olmuştur. Bu bakımdan kendisinin, kelâmcı yönleri bulunan Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Mâzerî ve Kâdî İyâz gibi hocalarının yolundan gittiğini söylemek mümkündür. İbn Hayr'ın, Eş'arî mezhebi bünyesinde telif edilmiş kelâm ve akâid eserlerine birçok hocası kanalıyla ulaşması; dönemin Endülüs-Mağrib çevrelerinde Eş'arî düşüncenin ne derece revaçta olduğunu gösterdiği gibi hadisçilerin ilim dünyasında kelâmın edindiği mühim yeri de ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere, bu dönemde yaşayan Endülüslü ve Mağribli meşhur hadis âlimlerinin Eş'arî kimlikleri, onların ilmî hayatına belirli oranda yön veren bir unsur niteliği taşımaktadır. Mezhepsel aidiyetin bir sonucu olarak, hadisçilerin ilmî hayatı da Eş'arî gelenek ekseninde şekillenmiştir. Gerek hadis talebeleri gerekse muhaddisler nezdinde muteber bir ilim konumunda bulunan Eş'ariyye kelâmı, Batı ilim dünyasında tahsil ve tedris faaliyetlerinin dikkat çekici öğelerinden biri olarak hadisin yanında yerini almıştır. Batı İslâm coğrafyasında yetişen tanınmış hadis âlimlerinden birçoğunun aynı zamanda

¹¹¹ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 76, 88, 117, 140, 165-166, 169-170, 226.

¹¹² Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 75.

¹¹³ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 106.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/85-86; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1366.

¹¹⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, 5-463. İbn Hayr'ın bu eseri hakkında değerlendirmeler için bkz. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbilî ve *Fehrese'si*", *Milel ve Nihal* 12/1 (2015), 35-54.

¹¹⁶ İbn Hayr'ın *Fehrese*'de kayıt altına aldığı kitapların sayısı bakımından hadis ilmi 281 eserle, 496 eserin zikredildiği Arap dili ve edebiyatından sonra ikinci sırada gelmektedir. Bkz. Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbilî ve *Fehrese'si*", 41-42; Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 125.

mütekellim vasfı taşımasını, hadis-kelâm bütünlüğünün bir izdüşümü olarak değerlendirmek mümkündür. Yukarıdaki satırlarda kendilerine değinilen hadis ulemasının Eş'arî kelâmına yönelik profesyonel düzeydeki ilgisini, onların okudukları ve rivâyet ettiği kelâm metinleri üzerinden izlemek imkân dâhilindedir.

3. Batı İslâm Coğrafyası Hadis Âlimlerince Tahsil ve Tedrise Konu Edilen Eş'arî Kelâm Eserleri

Çalışmanın önceki kısmında Eş'arî mezhebine mensubiyetleri ve kelâma yönelik ilgileri bakımından ele alınan Endülüslü ve Mağribli hadis âlimlerinin ilmî serüvenleri incelendiğinde, söz konusu ulema tarafından hicrî beşinci ve altıncı asırda okunan ve okutulan Eş'ariyye kaynakları saptanabilmektedir. Bu dönemde gerek kelâma gerekse daha başka ilimlere dair kitapların okunması ve aktarılması da tıpkı hadislerin tahammül ve edâsında olduğu gibi belirli esaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Eş'arî muhaddisler semâ, kıraat, icâzet veya münâvele gibi yöntemlerle isnadlı bir biçimde elde ettikleri kelâm eserlerini yine aynı şekilde nakletmişlerdir. Özellikle bu asırlara ait fehrese/sebet türü eserler; hadis âlimlerince Batı ilim havzasında okunan ve rivâyet edilen başlıca Eş'arî kelâm metinlerinin neler olduğu, Doğu kültür merkezlerinde telif edilen kelâm eserlerinin kimler tarafından Batı İslâm coğrafyasına taşındığı ve bu eserlerin tedrisatında hangi yöntemlerin benimsendiği gibi noktaları aydınlatmaktadır. Bahsi geçen hususlara dair ulaşılan bilgilerden hareketle, Batılı hadis âlimleri arasında tedavülde olan Eş'arî kelâm eserlerine dair bir tablo sunmak mümkündür.

Batı İslâm dünyasında hadis âlimleri tarafından okunan ve okutulan Eş'arî kelâm kaynaklarının en erken tarihli olanı, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin has talebesi İbn Mücâhid et-Tâî'ye ait *er-Risâle fî 'ukûdi ehli's-sünne* adlı¹¹⁷ eserdir. Eş'arî'nin yetiştirdiği en önemli mütekellimlerden olan İbn Mücâhid gerek Bağdat'ta verdiği kelâm dersleriyle gerekse kaleme aldığı eserlerle Eş'arî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur. İbn Mücâhid'in *er-Risâle'sini* tahsil ve rivâyet eden beşinci asır muhaddislerinden biri Ebû Ali el-Gassânî'dir. O, bu eseri Hâtim b. Muhammed et-Trablusî adlı hocasından semâ yoluyla; Ebû Mervân Abdülmelik et-Temîmî isimli hocasından da kıraat yöntemiyle almıştır. Gassânî bu iki isnadın ilkinde iki râvî vasıtasıyla, diğesinde ise üç râvî kanalıyla müellife ulaşmaktadır.¹¹⁸ *er-Risâle'yi* Gassânî'den dinleyen öğrencileri, eserin altıncı asır muhaddislerine aktarılmasında önemli bir işlev görmüşlerdir. Nitekim hadis âlimi İbn Hayr el-İşbilî, Gassânî'nin üç farklı talebesinin rivâyetiyle bu kitabı elde etmiştir. İbn Hayr söz konusu eserin rivâyet hakkını münâvele, icâzet, kıraat ve müşâfehe gibi muhtelif yollarla elde etmek suretiyle Gassânî'den gelen isnada eklenmiştir. Öte yandan o, Gassânî'ye

¹¹⁷ Eserin ismi İbn Atıyye tarafından *er-Risâle fî 'ukûdi ehli's-sünne* şeklinde verilmiş, İbn Hayr tarafından ise *Risâletü Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ya'kûb b. Mücâhid et-Tâî el-Basrî fî mâ iltemesehü fukahâü ehli's-seğr bi-bâbi'l-ebvâb min şerhi usûli'l-mezâhibi'l-müttebi'ne li'l-kitâb ve's-sünne* olarak kaydedilmiştir. Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 257; İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 126.

¹¹⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 258.

dayanmayan kanallardan da İbn Mücâhid'in eserine ulaşmıştır. İbn Hayr bu kitabı, “şeyh” ve “imam” ifadeleriyle tavsif ettiği Ebû Bekr Yahyâ b. Mûsâ isimli hocasına mescitte okumuştur.¹¹⁹ Bahsi geçen risaleyi tahsil eden hadis âlimlerinden bir diğeri İbn Atıyye'dir. O, bu eserin icâzetini İbnü'l-Kuley'î diye tanınan Ebû Ca'fer Ahmed b. Halef el-Gassânî'den almıştır.¹²⁰

Bâkîllânî'ye ait kelâm kitapları da Endülüs-Mağrib hattındaki hadis âlimleri arasında revaç bulan eserler olarak öne çıkmaktadır. Eş'arî düşüncenin Batı İslâm dünyasına intikalinde önemli bir role sahip bulunduğu daha önce değinilen Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil* adlı kelâm çalışmasıyla¹²¹ bölgedeki muhaddislerin ilmî hayatında yer edinmiştir. Kelâmî polemikleri kapsamlı biçimde ele alan mezkûr eser,¹²² hadis âlimi Ebû Bekr Gâlib b. Abdurrahman tarafından Ebû Süleyman b. el-Kadîm isimli mütekellimin riyasetinde derinlemesine tetkik edilmek ve tartışılmak suretiyle (kırâetü fekk ve nazar) okunmuştur. Gâlib b. Abdurrahman, Doğu rihlesi esnasında Mekke'de ders aldığı Ebû Abdullah en-Nahvî'den de *et-Temhîd*'i aynı usûl üzere (kırâetü fekk) okumuştur.¹²³ Ayrıca o, bir başka kanaldan Bâkîllânî'nin bütün eserlerinin rivâyet hakkını elde etmiştir. Bu noktada, Batı ilim dünyasının meşhur muhaddis kelâmcılarından Ebû İmrân el-Fâsî'nin ismi dikkati çekmektedir. Zira Ebû İmrân el-Fâsî, hocası Bâkîllânî'nin bütün telifâtını İbn Ni'me isimli öğrencisine rivâyet etmiş; Gâlib b. Abdurrahman da bu eserleri İbn Ni'me'den almıştır. Tahsil ettiği kelâm kitaplarını Endülüs'te bizzat okutan Gâlib b. Abdurrahman, Bâkîllânî'nin bütün eserlerini oğlu İbn Atıyye'ye nakletmiştir.¹²⁴ Bölgenin önemli hadis âlimlerinden olan İbn Atıyye, Abdülazîz b. Abdülvehhâb el-Kayrevânî'den de hem *et-Temhîd*'in hem de Bâkîllânî'ye ait diğer müellefâtın icâzetini almıştır.¹²⁵ Âlî isnada sahip tanınmış bir muhaddis olan Abdülazîz b. Abdülvehhâb 494/1100 yılında Gırnata'ya geldiğinde, Ebû Ali el-Gassânî Gırnata'daki âlimlere bir mektup göndermiş; Abdülazîz b. Abdülvehhâb'dan yararlanma fırsatını kaçırmamaları yönünde tavsiyede bulunmuştur. Abdülazîz b. Abdülvehhâb'ın İbn Atıyye için yazdığı icâzetin *Muvatta'* ve *Sahîh-i Buhârî* gibi hadis kaynaklarının yanı sıra Eş'arî kelâmına dair kitapları da kapsamı, dönemin tedris faaliyetlerinde hadis ve kelâmın birlikte yer almasına dair güzel bir örnektir.¹²⁶

¹¹⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 257-258.

¹²⁰ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 126.

¹²¹ Eserin muhtevası hakkında bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, “et-Temhîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/415-416.

¹²² Jan Thiele, “Kurtuba ile Nişâbur Arasında: Eş'arîliğin Zuhuru ve Yekpareleşmesi (IV.-V./X.-XI. Yüzyıllar)”, çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 315.

¹²³ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 62.

¹²⁴ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 75.

¹²⁵ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 95.

¹²⁶ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 94-95.

Batı İslâm coğrafyasında bu devrin hadisçileri arasında dolaşımda olan kelâm metinlerinden bir diğeri Bâkılânî tarafından kaleme alınan *Risâletü'l-Hürre*'dir. Tespitlere göre bu risale, Bâkılânî'nin *el-İnsâf fi mâ yecibü i'tikâdüh ve lâ yecüzü'l-cehlü bih* isimli kelâm kitabıyla aynı eserdir.¹²⁷ Zira Bâkılânî *el-İnsâf*'ın mukaddimesinde, Hürre adındaki bir kadının talebine cevap vermek maksadıyla kitabı kaleme aldığını dile getirmektedir.¹²⁸ Dolayısıyla söz konusu eser, iki farklı başlıkla yaygınlık kazanmıştır.¹²⁹ Müttekâdimûn dönemi kelâm çalışmalarının en güzel örneklerinden birini teşkil eden¹³⁰ *el-İnsâf*'ın, Batı ilim havzasında daha ziyade *Risâletü'l-Hürre* adıyla tanındığı anlaşılmaktadır. Örneğin Kâdî İyâz, Endülüslü hadis âlimi Ebû Ali es-Sadeffî'den nakille Bâkılânî'nin eserlerine dair bir liste sunarken *Risâletü'l-Hürre*'yi zikretmekte ancak müellifin *el-İnsâf* ismini taşıyan başka bir kitabından söz etmemektedir.¹³¹ Benzer şekilde, Endülüs ve Mağrib diyarında kaleme alınan fehreselerde Bâkılânî'nin eseri olarak *el-İnsâf*'ın değil *Risâletü'l-Hürre*'nin adı geçmektedir. Bölgede söz konusu kitaba rağbet gösteren ulema arasında Ebû Ali el-Gassânî, Kâdî İyâz ve İbn Hayr el-İşbilî gibi hadisçiler öne çıkmaktadır. Bâkılânî'ye iki râvî vasıtasıyla ulaşan Ebû Ali el-Gassânî, *Risâletü'l-Hürre*'yi hocası Ebû Mervân et-Temîmî'den tahsil etmiş ve talebelerine okutmuştur. Nitekim İbn Hayr bu eseri, Gassânî'nin iki farklı öğrencisinden münâvele ve icâzet yoluyla almıştır.¹³² Kâdî İyâz da Bâkılânî'nin kelâma dair kitabını okuyan hadis âlimlerindedir. Onun Bâkılânî'ye nispet ederek *er-Risâle* şeklinde kaydettiği metin, *Risâletü'l-Hürre* yani *el-İnsâf* olmalıdır. Kâdî İyâz'ın hocaları arasında anılan Sebteli âlim Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Me'âfirî, ona bu kitabı meseleleri tartışarak inceliklerini kavramaya dönük bir metotla (kırâetü münâzara ve tefakkuh) okutmuştur. Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den hadis, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ise kelâm öğrenen ve memleketinde yaptığı kelâm dersleriyle şöhret kazanıp rihle odağı hâline Ebü'l-Kâsım el-Me'âfirî, Bâkılânî'nin diğer bazı eserlerini de Kâdî İyâz'a aktarmıştır.¹³³

İbn Fûrek'in *Te'vîlü müşkili'l-hadîs* adlı eseri, Endülüslü ve Mağribli hadis âlimlerinin tahsil ve tedris hayatında yeri olan başlıca Eş'ariyye kaynaklarından. Hanbelî hadisçilerle Eş'arî hadisçiler arasındaki ihtilaf noktalarının en önemlisi sayılabilecek tevil meselesini Eş'arî düşünce doğrultusunda ortaya koyan bu çalışma, hadisleri yanlış yorumlayarak teşbihe düşenlere olduğu kadar tenzih anlayışını gerekçe göstererek hadisleri inkâr edenlere de bir reddiye mahiyetindedir. Dolayısıyla İbn Fûrek bir taraftan ehl-i hadîs içindeki teşbih ve tecsim taraftarlarını diğer yandan ise Allah'ın sıfatlarını

¹²⁷ M. Sait Özervarlı, "el-İnsâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/319.

¹²⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *el-İnsâf fi mâ yecibü i'tikâdüh ve lâ yecüzü'l-cehlü bih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2000), 13.

¹²⁹ Thiele, "Kurtuba ile Nîşâbur Arasında: Eş'arîliğin Zuhuru ve Yekpareleşmesi", 316.

¹³⁰ Bâkılânî, *el-İnsâf*, (Muhakkikin mukaddimesi), 6.

¹³¹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/213-214.

¹³² İbn Hayr, *Fehrese*, 257.

¹³³ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 165-166.

nefyeden Mutezile'yi eleştirmektedir. Allah'a izafe edilen gülme, sevinme, yaklaşma, inme, konuşma, ayak, el, yüz ve parmak gibi sıfatlarla ilgili rivâyetler başta olmak üzere zâhiren teşbih ve tecsim ifade eden çok sayıda hadisin tevîlini içeren mezkûr eser,¹³⁴ haberî sıfatlar meselesine yeni bir yorum getirmesi bakımından Eş'arî gelenek içerisinde çığır açmıştır.¹³⁵ *Te'vîlü müşkilî'l-hadîs*'in Endülüs'te revaç bulmasını sağlayan isimlerin başında, hadis ve kelâm ilimlerinde otorite kabul edilen Ebû'l-Velîd el-Bâcî gelmektedir. Bâcî bu eseri, İbn Fûrek'in öğrencisi Ebû Bekr el-Muttavvî'î'den Doğu rihlesi esnasında almış ve memleketine döndükten sonra talebelerine okutmuştur. Örneğin Endülüs'ün meşhur simalarından İbn Hayr, Bâcî'nin talebelerinden olan Ebû'l-Esbağ İsâ b. Muhammed'den münâvele yoluyla, Ebû'l-Hasen Ali b. Abdullah'dan ise icâzet yoluyla bu kitabın rivâyet hakkını elde etmiştir. İbn Fûrek'in eseri Bâcî dışındaki çeşitli kanallarla da Endülüs'e intikal etmiş; nitekim İbn Hayr, üç râvî vasıtasıyla İbn Fûrek'e ulaşan Şurayh b. Muhammed el-Mukrî isimli hocasından da bu metni dinleme imkanı bulmuştur.¹³⁶ Gâlib b. Abdurrahman *Te'vîlü müşkilî'l-hadîs*'i bölgede nakleden muhaddislerden bir diğeri İbn Hayr'dir. Gâlib b. Abdurrahman'ın bu kitabı okuttuğu kimseler arasında oğlu İbn Atıyye de yer almaktadır.¹³⁷ Kelâm ilmiyle yakından ilgilenen Kâdî İyâz ise söz konusu eseri Mağribli hocası Ebû Ali et-Tâhertî'den dinlemiştir.¹³⁸ Bazı kayıtlarda *Te'vîlü'l-ahbârî'l-müteşâbihe* ismiyle zikredilen¹³⁹ bu eserin Batı ilim havzasına aktarılması noktasında, Endülüslü hadis âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî önemli bir paya sahiptir. İbn Fûrek bu kitabını talebesi Sıkillî'ye yazdırmış, Ebû Amr ed-Dânî ise onu Sıkillî'den tahsil etmiştir. Nitekim İbn Hayr, Ebû Amr ed-Dânî'den gelen isnadla ulaştığı *Te'vîlü'l-ahbârî'l-müteşâbihe*'nin icâzetini almıştır.¹⁴⁰

Meşhur mütekellim İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî tarafından kaleme alınan kelâm eserleri *Kitâbü'l-İrşâd* ve *Kitâbü'ş-Şâmil*, Batı İslâm coğrafyasında hadis âlimlerinden teveccüh gören Eş'ariyye külliyyatı içerisinde yer almaktadır. “İmamların imamı” diye anılan ve gerek

¹³⁴ Tevil örnekleri için bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, 57, 59, 63, 69, 74, 83, 93, 101, 109, 118.

¹³⁵ Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 219.

¹³⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, 199.

¹³⁷ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 75.

¹³⁸ Kâdî İyâz, *el-Gunye*, 141.

¹³⁹ İbn Hayr, İbn Fûrek'in biri *Te'vîlü müşkilî'l-hadîs* diğeri ise *Te'vîlü'l-ahbârî'l-müteşâbihe ve'r-red ale'l-mülhide* olmak üzere iki eserini farklı isnad zincirleriyle kaydetmiştir. Bkz. *Fehrese*, 199. Bu kayda göre iki ayrı kitap görünümü arz eden eserler, aslında aynı çalışmadan ibarettir. Zira İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs* adıyla maruf çalışması muhtelif isimlerle anılmış olup İbn Hayr'ın kaydettiği her iki isim de bunlar arasındadır. Nitekim İbn Fûrek'in söz konusu eserinin tahkiki yapan Daniel Gimaret, kitabın başlığını *Müşkilü'l-hadîs ev Te'vîlü'l-ahbârî'l-müteşâbihe* şeklinde yazmayı tercih etmiştir. *Müşkilü'l-hadîs*'in çeşitli nüshalarında yer alan farklı adları için bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs*, (Muhakkikin mukaddimesi), 10-14; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/497; Fatih Çimen, *İbn-i Fûrek ve Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh Adlı Eseri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 61.

¹⁴⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 199.

kelâm gerekse fıkıh ilminde devrinin zirve noktası kabul edilen Cüveynî,¹⁴¹ Eş'arî düşüncenin sistematik bir hâle bürünmesindeki katkıları bakımından mezhebin tarihî seyrinde önemli bir figürdür.¹⁴² Tam adı *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn* olan *Kitâbü's-Şâmil*, onun kelâm sahasındaki başyapıtı ve en hacimli çalışmasıdır.¹⁴³ Kaynaklarda kısaca *el-İrşâd* ismiyle kaydedilen *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-ittikâd* ise Eş'arî kelâmını derli toplu şekilde sunan önemli bir eserdir.¹⁴⁴ Kelâma dair telifâtında Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin, Bâkılânî'nin ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin görüşlerine sıklıkla atıfta bulunan¹⁴⁵ Cüveynî, kendisinden sonra gelen mütekellimler için önemli bir referans noktası mesabesindedir.¹⁴⁶ Cüveynî'nin kelâm literatüründe özel bir ehemmiyete sahip eserlerini Endülüs-Mağrib topraklarına intikal ettiren isimlerin başında hadis âlimi Ebû Bekr İbnü'l-Arabî gelmektedir. İbnü'l-Arabî, Cüveynî'nin yetiştirdiği en önemli mütekellim olan Gazzâlî'den¹⁴⁷ Doğu rihlesi esnasında kelâm dersi almış¹⁴⁸ ve Cüveynî'nin eserlerini Gazzâlî'nin rahle-i tedrisinde okumuştur. Cüveynî'nin talebelerinden Muhammed b. Tâhir el-Makdisî ve Ebû'l-Hasen el-Askalânî ile de mülâki olan İbnü'l-Arabî, *Kitâbü'l-İrşâd* ve *Kitâbü's-Şâmil*'i bu iki isimden de tahsil etme fırsatı yakalamıştır. Kendisi Cüveynî'nin birçok eserini Endülüs'te rivâyet etmiş, nitekim öğrencisi İbn Hayr *Kitâbü'l-İrşâd* ve *Kitâbü's-Şâmil* dâhil olmak üzere Cüveynî'nin çeşitli kitaplarını İbnü'l-Arabî'den okumuştur.¹⁴⁹ Endülüslü muhaddislerden Gâlib b. Abdurrahman da Cüveynî'nin bütün eserlerinin rivâyet hakkını elde ederek bunları Batı ilim havzasına aktarmıştır. Doğu rihlesini Cüveynî'nin Nişabur'da yaşadığı dönemde gerçekleştirmesine rağmen onunla karşılaşma imkanı bulamayan Gâlib b. Abdurrahman, Cüveynî'nin bütün eserlerini Ebû Abdullah en-Nahvî'den almıştır. İbn Atıyye ise başta *Kitâbü'l-İrşâd* olmak üzere Cüveynî'nin muhtelif eserlerini babası Gâlib b. Abdurrahman'dan tahsil etmiştir.¹⁵⁰ Diğer taraftan, Cüveynî'den ders almış çok sayıda Eş'arî kelâm âliminin Mağrib ve Endülüs'te aktif bulunduğu bu devirde hadis âlimi Mâzerî'nin *Kitâbü'l-İrşâd* üzerine bir şerh yazması,¹⁵¹ temel Eş'ariyye metinlerinin hadis uleması için sadece tedrise

¹⁴¹ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, 278; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 5/165-169.

¹⁴² Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 232.

¹⁴³ Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/143.

¹⁴⁴ İlyas Üzümlü, "el-İrşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/455-456.

¹⁴⁵ Subhî, *Eş'ârî*, s. 149.

¹⁴⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 27.

¹⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/323.

¹⁴⁸ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin Gazzâlî ile karşılaşma hikayesi için bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *el-'Avâsim mine'l-kavâsim*, thk. Ammâr Tâlibî (Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, ts.), 24.

¹⁴⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 258-259.

¹⁵⁰ İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, 77.

¹⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/107.

konu olmakla kalmayıp aynı zamanda daha ileri düzeyde ilmî çalışmaların da zeminini teşkil ettiğini gösteren bir örnektir.

Sonuç

Hadis ulemasının kelâm ilmine yönelik bakışı, tarihsel olarak iki kategoride incelenebilir. Selef düşüncesini benimseyen hadis çevreleri tarafından temsil edilen ashâb-ı hadîs ekolü, kelâma mutlak manada karşı çıkarak onu ehl-i bidatin faaliyet alanı olarak görürken; diğer tarafta Sünnî düşünce çerçevesi içerisinde kelâm ilminin meşruiyetini kabul eden ve onunla meşgul olan hadisçiler söz konusudur. Bu iki yaklaşım arasındaki derin fikir ayrılığının odak noktasında yer alan gelişme ise Eş'arî mezhebinin teşekkülüdür. Zira hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinde ortaya çıkan ve kısa zamanda geniş bir coğrafyaya yayılan Eş'arîlik, Hanbelî kesimler dışında kalan muhaddislerin büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Selef çizgisindeki ashâb-ı hadîs ekolünden zihniyet bakımından ayrılan Eş'arî muhaddisler, hadis tarihinde ayrı bir zümre teşkil etmektedir.

Eş'arî hadis âlimlerinin taşıdığı mezhepsel kimliğin onların ilmî şahsiyetlerine ne şekilde yansıdığı meselesi, çeşitli yönlerden incelenmeye müsait mühim bir konudur. Eş'arî mezhebine mensup hadis ulemasının kelâm ilmiyle olan münasebetleri ise bu konunun önemli bir veçhesini teşkil etmektedir. Hadis âlimlerinin ilmî hayatında Eş'arî kelâmının hangi konumda yer aldığı sorusunun cevabı aranırken, bütün bir hadis tarihini yekpare şekilde ele almak mümkün gözükmediği için araştırma zemininin gerek zamansal gerekse bölgesel olarak sınırlandırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda hicrî beşinci ve altıncı asırların Batı İslâm coğrafyasına odaklanan bu çalışmada, bahsi geçen zaman diliminde yaşamış Endülüslü ve Mağribli meşhur hadis âlimlerinin ilmî serüveninde Eş'ariyye kelâmının yerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışmada mercek altına alınan Batılı hadis âlimlerinin, Eş'arî kelâm düşüncesini mezhebin önde gelen temsilcileri kanalıyla elde ettikleri görülmektedir. Eş'arî düşüncenin Batı İslâm coğrafyasına intikalini sağlayan silsile içerisinde Asîlî, Kâbisî ve Ebû Zer el-Herevî gibi mütekellim hadis âlimlerinin yer alması özellikle dikkat çekicidir. Zira bu isimler, Batı ilim havzasında Eş'arîliğin kök salmasına vesile olmanın yanı sıra hadis ve kelâm ilimlerini yan yana getiren bir ilmî profil ortaya koymak suretiyle kendilerinden sonra gelen nesiller için örnek teşkil etmişlerdir. Nitekim ilmî anlamda bu kanaldan beslenen Batılı Eş'arî muhaddisler de kelâm ilmiyle alakadar olmuşlardır. Birçoğu aynı zamanda mütekellim vasfına sahip bulunan bu hadisçilerin tahsil süreçlerinde Eş'arî kelâmı kayda değer oranda yer tutmuştur. Öyle ki Batı İslâm coğrafyasından Doğu ilim merkezlerine yapılan rihleler dahi talebeler tarafından kelâm öğrenimi için fırsat olarak değerlendirilmiştir. Böylece Eş'arî mütekellimlerin rahle-i tedrisinden geçen Endülüslü ve Mağribli hadisçiler, elde ettikleri kelâmî birikimi memleketlerine taşımışlar ve hadis ilmiyle alakalı eserleri rivâyet ettikleri gibi bazı kelâm kitaplarını da okutmuşlardır. Hicrî beşinci ve altıncı asırda semâ, kıraat, icâzet ve münâvele gibi yollarla hadis âlimleri tarafından aktarılan Eş'arî kelâm kaynaklarının, mesela Kâdî İyâz'ın yaptığı gibi kimi zaman derinlemesine tetkik edilerek ve

içerdiği bahisler uzun uzadıya tartışılmak suretiyle okunduğu yönündeki kayıtlar; esasen Eş'ariyye kelâmının Batılı hadis uleması nezdindeki ehemmiyetinin bir delilidir. Bu dönemde Endülüslü ve Mağribli muhaddisler arasında revaçta olan ve okunup aktarılan kelâm eserleri arasında öne çıkan metinler; İbn Mücâhid et-Tâî, Bâkılânî, İbn Fûrek ve Cüveynî gibi meşhur mütekellimler tarafından kaleme alınan ve Eş'arî kelâm literatürü içerisindeki başyapıtlar mesabesinde olan kitaplardır.

Netice itibariyle bütün bu hususlar, Eş'ariyye kelâmının Batı İslâm coğrafyasındaki Eş'arî hadis âlimlerinin ilgisine mazhar olduğunu ve gerek tahsil gerekse tedris faaliyetlerinin dikkat çekici bir unsuru olarak ilmî hayatın içerisinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Söz konusu devirde kelâm karşıtlığıyla temayüz eden ashâb-ı hadîs çevrelerince Eş'arîlik aleyhine ciddi bir propaganda yürütüldüğü, gerek mezhebin kurucusu Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin gerekse Bâkılânî ve İbn Fûrek gibi mütekellimlerin yoğun biçimde hedef alındığı ve Eş'arî kelâm düşüncesinin hadise tamamen zıt olduğu algısının yayılmaya çalışıldığı göz önünde bulundurulduğunda; Eş'arî kelâmının Batı ilim havzasındaki muhaddislerin ilmî hayatında muhtelif oranlarda fakat bariz biçimde yer edinmesinin, tarihsel açıdan nazar-ı itibara alınması gereken bir gelişme olduğu açıktır.

Kaynakça | References

- Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin. "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbilî ve Fehrese'si". Milet ve Nihal 12/1 (2015), 35-54.
- Akyüz, Vecdi. "Asîlî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/482. İstanbul: TDV Yayınları, 1991).
- Albayrak, Ali. Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları Hatalar Tashihler. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir. Usûlü'd-dîn. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. el-İnsâf fi mâ yecibü 'i'tikâdüh ve lâ yecüzü'l-cehlu bih. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2000.
- Ceran, İsmail. "Sebte". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. Irak Mâlikî Ekolü. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Çimen, Fatih. İbn-i Fûrek ve Müşkilü'l-hadis ve beyânüh Adlı Eseri. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ. Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten. thk. Rızâullah b. Muhammed el-

- Mübârefkürî. b.y.: Dâru'l-Âsime, ts.
- Dîb, Abdülazîm. "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî, Muhammed b. Abdullah. el-'Avâsım mine'l-kavâsim. thk. Ammâr Tâlibî. Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, ts.
- Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî, Muhammed b. Abdullah. Kânûnü't-te'vîl. thk. Muhammed es-Süleymânî. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1986.
- Eşer, Ahmet. Hadis İlminde Fehrese Literatürü. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Gızzî, Abdullah b. Abdülazîz. el-Mesâdiru'l-asliyyeti'l-matbû'a li'l-'akîdeti'l-Eş'ariyye. Beyrut: Merkezü Nemâ' li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 2018.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. Târîhu Medîneti's-selâm. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh. Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs. b.y.: ed-Dâru'l-Masdariyye, 1966.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs. thk. Ekrem el-Bûşî vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî. Târîhu medîneti Dımaşk. thk. Ömer b. Garâme el-Amrevî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî. Tebynü kezibi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. Fihrisü İbn Atıyye. thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik el-Endelüsî. es-Sıla. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrahim b. Ali el-Ceyyânî. ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb. thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2005.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. Müşkilü'l-hadîs ev Te'vîlü'l-ahbâri'l-müteşâbihe. thk. Daniel Gimaret. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Firansî, 2003.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbilî. Fehrese. Kahire: el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dımaşkî. el-Bidâye ve'n-nihâye. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1997.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-

- Kâhire. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî. Der'ü teâruzî'l-akl ve'n-nakl. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: y.y., 1991.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî. el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh. thk. Ali b. Hasen b. Nâsır. Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1999.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed el-Hanbelî. Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. el-Muntazam. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî. el-Kâmil fi't-târîh. thk. Abdullah el-Kâdî vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Ezdî. Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs. thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süveyfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Kalaycı, Mehmet. Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik. Ankara: Anadolu Yayınları, 2019.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Müslim'in el-Müsnedü's-sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler". Hadis Şerh Literatürü I. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 317-409. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâzerî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/193-195. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Keskin, Mehmet. İmam Eş'arî ve Eş'arîlik. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemül-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müselletât. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kettânî, Yûsuf. Medresetü'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Mağrib. Beyrut: Dâru Lisâni'l-Arab, ts.
- Kureşî, Ebü Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Cîze: Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, 1993.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/53-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye. Kahire: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1349.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1988.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr. Beyrut:

- Dâru Sâdır, ts.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Nîfer. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1987.
- Mez, Adam. Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Nebâhî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdullah. Târîhu kudâti'l-Endelüs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özerverli, M. Sait. "el-İnsâf". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/319. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir. "İfrîkiye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Parladır, Selahattin. "Kâbisî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/41-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ruano, Delfina Serrano. "Müslüman Batı'da Müteahhir Eş'arîlik". çev. Ulvi Murat Kılavuz. Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı. ed. Sabine Schmidtke. 669-691. İstanbul: Küre Yayınları, 2022.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. el-Vâfi bi'l-vefeyât. thk. Ahmed el-Arnaût vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. el-Ensâb. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. Fî 'ilmi'l-keâm: el-Eşâ'ira. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1985.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Süveysî, Muhammed. "Ebû İmrân el-Fâsî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/168-169. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. Tabakâtü'l-huffâz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Thiele, Jan. "Kurtuba ile Nîşâbur Arasında: Eş'arîliğin Zuhuru ve Yekpareleşmesi (IV.-V./X.-XI. Yüzyıllar)". çev. Ulvi Murat Kılavuz. Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı. ed. Sabine Schmidtke. 309-328. İstanbul: Küre Yayınları, 2022.
- Topaloğlu, Bekir. "et-Temhîd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. Kelâm İlmî. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Üzümlü, İlyas. "el-İrşâd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/455-456. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Abdullah Ömer. Coğrafya ve Mezhep. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/495-498.

İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yurdagür, Metin. "Ehl-i Nazar". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn. thk. Muhammed Zeynühum. Kahire: Dâru's-Sahve, 1987.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Tezkiratü'l-huffâz. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374.